

ГЕОГРАФІЯ КУЛЬТУРИ І НАЙДАВНІШІ ОСЕРЕДКИ КУЛЬТУРИ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

Яценко В. С.

Осередки культури Близького Сходу займають «осьову» частину земної кулі: тут Євразія – колиска культур – межує з Африкою, яка сама є першою колискою людства. Мільйон років тому наші предки прийшли зі Східної Африки до Північної Африки і поширилися з одного кінця Азії до іншого. Тисячі років тому представники *Homo sapiens* перетнули ці землі на шляху до Європи, і можливо, до Америки. Десять тисяч років тому людські спільноти там, де тепер Близький Схід, почали одомашнювати тварин і рослин, навчилися зрошувати свої поля, розбудовувати поселення до міст. Це переростання села в місто привело до формування політичної моделі цивілізації – примітивної (первісної) демократії – і створювало найдавніші держави. Тисяча років тому серцевину цього світу і мобілізувало вчення Мухаммеда і Корану, й іслам поширився з Північної Африки до Індії. Сьогодні цей світ є «казаном» релігійної та політичної активності, ослабленим конфліктами, але збагаченим нафтою, знедоленим бідністю, але підігрітим хвилею релігійного фундаменталізму. Так описують регіон Близького Сходу американські науковці Г. де Блій та Пітер Муллер.

На думку авторів «*географія культури*» – це широка і складна сфера, яка вивчає просторові аспекти людських культур із наголосом не лише на культурні ландшафти, а й на культурні осередки – колиски цивілізацій, джерела ідей, інновацій та ідеологій, які змінювали регіони і світи [Блій Г. де, Муллер Пітер, 395–398].

Ці ідеї та інновації поширилися вглиб і вшир через низку процесів, які загалом називаються *культурною дифузією*. Через те, що ми краще розуміємо ці процеси сьогодні, ми можемо відтворити стародавні шляхи, якими знання і досягнення культурних осередків поширювалися (тобто дифузували) на інші території. Ще однією проблемою географії культури, що також відповідає контекстові світу Північної Африки / Південно-Західної Азії – є *культурне*

довкілля, яке створює домінуюча культура. Культура людства існує у довготривалій взаємодії зі своїм природним довкіллям, адаптуючись до нього, використовуючи можливості, які воно надає, і борючись із його крайнощами. Дослідження взаємозв'язку між людським суспільством і природним довкіллям стало окремою сферою географії культури – *екологією культури*. Як ми побачимо далі, світ Північної Африки / Південно-Західної Азії надає багато можливостей для дослідження географії культури у регіональному плані.

У басейнах найбільших рік цього світу (Тигру і Євфрату в сучасних Туреччині, Сирії та Іраку, а також Нілу в Єгипті) містяться два найдавніші культурні осередки всього світу.

Месопотамія – «земля поміж ріками» – мала родючі алювіальні ґрунти, багато сонячних днів, достатньо води, тварин і рослин, яких можна було одомашнити. Тут, у долині Тигру і Євфрату між Перською затокою і високогір'ями сучасної Туреччини, постало одне з перших вогнищ людської культури, носії якої, низка спільнот, розвинулися у більші суспільства, що створили перші в усьому світі держави. Розвиток ранніх держав, імовірно, також паралельно відбувався у річкових басейнах Східної Азії. В Месопотамії були мудрі землероби, які знали, коли сіяти і збирати врожай, як зрошувати свої поля і зберігати запаси. Їхні знання і навички поширювалися по всіх поселеннях так званого *Благодатного Півмісяця* – від Месопотамії через Південну Туреччину до Сирії та вздовж середземноморських берегів.

Зрошування було ключем до процвітання і влади у Месопотамії, а урбанізація була його винагородою. Багато поселень Благодатного Півмісяця процвітали, зростали, розширювали свої запліччя, соціально і територіально диверсифікувалися; інші занепадали. Що визначало успіх? Одна з теорій, *теорія водних цивілізацій*, стверджує, що міста, які могли контролювати зрошуване землеробство у великих запліччях, утримували владу над іншими, використовували продовольство як зброю і процвітали. Одне з таких міст, *Вавилон* на річці Євфрат, існувало понад 4000 років тому (від 4100 до Р. Хр.). Великий порт, з укріпленим і обгородженим центром із замками, вежами і

палацами, Вавилон певний час був найбільшим містом світу, столицею південної області Межиріччя. Вавилон був столицею декількох царств та імперій.

Найбільшого розмаху будівництво у Вавилоні досягло за *Навуходносора II*, що по праву носив титул «цар Вавилонії, цар Шумеру і Аккаду, цар чотирьох сторін світу». Підкоривши Сирію, закріпивши за собою Фінікію, Навуходносор захопив Єрусалим, столицю Юдейського царства, і використав усіх полонених на будівництві храмів, укріплень, палаців Вавилона.

У шостій таблиці поеми «Енума еліш» сповіщається про побудову у Вавилоні храму на честь бога Мардука. Зіккурат Есагіли, головного святилища бога, виділявся особливими розмірами. Саме цей зіккурат увійшов в історію під назвою *Вавилонської вежі*, його справжня назва звучить більш гордо – Етеменанкі (шумерське – «будинок підвалин небес і землі») [Левчук, 75].

Інший правитель міста Аккад – *Саргон Древній* (2-га пол. III тис. до н. е.) створює перше в історії регулярне військо. Зрошувальна система починає будуватися і функціонувати в загальнодержавному масштабі. Затверджується єдина система мір і ваги.

Культурна еволюція *Єгипту* могла розпочатися навіть раніше, ніж у Месопотамії, і її осередок лежав між дельтою Нілу та першою низкою його порогів. Ця частина долини Нілу оточена непривітною пустелею, і на відміну від Месопотамії Ніл створював тут природну фортецю. Стародавні єгиптяни використали свою безпеку для прогресу. Ніл був їхнім торговельним і комунікаційним шляхом; він також підтримував з допомогою зрошення сільське господарство. Циклічні відпливи і течія Нілу були набагато прогнозованішими від річкової системи Тігру і Євфрату. До того часу як Єгипет остаточно впав жертвою зовнішніх завойовників (близько 1700 р. до Р. Хр.), тут буяла повномасштабна урбанізована цивіліція. Єгипетські майстри та інженери залишили по собі дивовижні свідчення у вигляді масивних кам'яних *пірамід*; декотрі з них містять склепи обожнених царів, яких називали

фараонами, ці грандіозні надгробки дали археологам змогу відтворити стародавню історію цієї культурної серцевини.

Східніше від Месопотамії на більш ніж 1900 км гір і пустель лежить долина Інду. За сучасними мірками ця територія лежить поза світом, який тут обговорюється, але у стародавні часи вона мала культурні та комерційні інтереси з цивілізацією Тигру і Євфрату. Месопотамські винаходи швидко досягли цього східного регіону, і його міста стали владними центрами нинішньої цивілізації, яка простяглася далеко у сучасну *Північну Індію*.

Сьогодні світ продовжує користуватися досягненнями стародавніх месопотамців і єгиптян. Вирощували зернові (пшеницю, жито, ячмінь), овочі (горох, боби), фрукти (виноград, яблука, персики) і одомашнили багато тварин (коней, свиней, овець). Наприклад, пиво вживали у VI тис. до н. е. Шумери, як про це свідчать глиняні таблички, варили з ячменю 19 сортів пива.

Месопотамія вважається батьківщиною *писемності* (IV – III тис. до н. е.). Виникнення писемності стародавніх шумерів зображувалась у вигляді *пиктограм* – спрощених зображень предметів або людей. Але пиктограми могли передати лише обмежену інформацію, що спонукало винаходити символи, які мали абстрактне значення. Ці символи здатні позначати не тільки предмети, але і поняття, які називаються ідеограмами, або *логограми*. Наприклад, замість того, щоб малювати вівцю з метою показати стадо з п'яти тварин, людина могла намалювати один знак, що означає «п'ять», і один знак із значенням «вівця».

Найбільш важливою подією у розвитку писемності стало близько 1500 року до н. е. створення *алфавіту*. В стародавній Сирії та Палестині семітські народи розробили алфавіт із знаків, які позначали приголосні звуки слів.

Найдавніша бібліотека асирійського царя *Ашурбаніпала* в Ніневії (відкрита археологами в 1853 р.). Це одна з перших у світі справжніх систематично підібраних і влаштованих бібліотек, де зберігалося 25 тис. глиняних табличок. На початку відкриття ніхто і не передбачав, що клинописні знаки ховають за собою культуру, побут та державний устрій багатьох народів

четвертого тисячоліття до нашої ери і до загибелі Ніневії. Відомий англійський знавець історії та культури Ассирії *Джордж Сміт* 1865 р. організує археологічні розкопки бібліотеки Ашурбаніпала. Рік за роком в палаці Ашурбаніпала накопичувались тисячі і тисячі глиняних табличок, з яких найбільш важливі обпалювались на вогні, а інші просто висушувались на сонці. На кожній пластинці ставилась назва книги (як правило, перші два-три слова з першої таблички), а також номер (тобто сторінка книги). Наприклад, сім табличок, на яких був записаний міф про створення світу «Енума еліш» («Коли там вгорі...») позначались «Енума еліш I», «Енума еліш II» і т. д. Саме ассирійський цар Ашурбаніпал зібрав велику бібліотеку, з якою могла конкурувати через століття лише *Александрійська бібліотека* [Николов, Харалампієв, 11–18].

Вони також удосконалили календар, математику, астрономію, управління, інжиніринг, металургію та безліч іншого. Наприклад, близько 2500 року до н. е. шумерські чиновники почали точно й докладно вести облік часу за днями, місяцями, роками. Вперше було введено *семидневний тиждень*. З часом багато їхніх винаходів було впроваджено, а тоді удосконалено іншими культурами у Старому Світі та й у Новому також. Європа найбільше виграла від цієї спадщини Месопотамії та стародавнього Єгипту, чії здобутки склали підґрунтя «західної» цивілізації.

Сьогодні багато з давніх культурних осередків цього світу є археологічною дивиною. Подекуди на старих місцях збудовано нові міста, але визначні культурні традиції фактично занепали після багатьох століть існування. Декілька зі стародавніх урбаністичних центрів були розташовані там, де тепер пустеля. Саме *зміна клімату*, а не монополія на зрошувальну техніку, могла надати певним містам стародавнього Благодатного Півмісяця перевагу над іншими; і саме вона, пов'язана зі зміщенням зон довкілля після останнього відступу плейстоценового льодовика, могла зруйнувати давні цивілізації. Мабуть, перенаселення і руйнування людьми природної рослинності доповнили цей процес. Деякі географи культури припускають, що

інновації у сільськогосподарському плануванні та зрошувальній технології не враховували сезонні виливи річок і впроваджувалися мешканцями по мірі того, як вони намагалися пережити зміну умов довкілля. Такий сценарій не важко собі уявити. Оскільки прилеглі території запліччя почали висихати, а угіддя псуватися, люди зосередилися в уже перенаселених річкових долинах і намагалися підвищити продуктивність землі, яку ще можна було зрошувати. Отож перенаселення, руйнування системи зрошування і, можливо, менші опади на територіях водозборів річок стали останньою краплею. На міста наповзала *пустеля*, зрошувальні канали засипалися пересувними пісками. Ті, хто міг, мігрував на вцілілі території. Інші залишалися, і їхня кількість зменшувалася, як і можливість виживання.

По мірі розпаду старих суспільств виникали нові потуги в інших місцях. Спочатку перси, тоді греки і пізніше римляни втілювали свої імперські плани на убогих землях роз'єднаних народів Північної Африки та Південно-Західної Азії. Римські майстри перетворили сільськогосподарські угіддя Північної Африки на зрошувані плантації, продукція яких морем переправлялася до римських берегів. Тисячі бранців перевозили як рабів до нових метрополій. Єгипет швидко колонізували, як і територію, котру ми тепер називаємо Близьким Сходом. Єдиним віддаленим регіоном, що не зазнав цих вторгнень, став *Аравійський півострів*, де не було значних культурних осередків або великих міст, тільки арабські поселення та стежини кочовиків.

Оглядаючи список Всесвітнього надбання ЮНЕСКО (2002 р.), де зосереджено понад 720 пам'яток історії та культури, ми не знайдемо ні одного пам'ятника в Іраку, сучасного місцерозташування Межиріччя.

Прикладом культурного різноманіття є *релігія*, яка з'явилась в регіоні – від перського *зороастризму*, *їудаїзму* і *християнства*, які виникли на Середньому Сході, до *ісламу*, що поширювався з Аравійського півострова. Це впливало, як і в Європі, на архітектурне надбання народів Близького Сходу. Ісламські мотиви можна зустріти в містах з тисячолітніми традиціями, як

Дамаск (Сирія), так і в таких вражаючих пам'ятника мистецтва, як Мейдані-Шах в Ісфахані (Іран) або Каїрі (Єгипет).

Доповідь перед Виконавчою радою ЮНЕСКО на тему «XXI століття: спроба виявити деякі головні тенденції», з якою виступив директор відділу прогнозів, філософії і гуманітарних наук ЮНЕСКО Жером Бінде, проголошує десять довгострокових тенденцій людства XXI століття, зокрема, розкриваються нові *міжкультурні взаємодії*. В даному аспекті світове співтовариство приділятиме розвитку плюралізму, діалогу та міжкультурної взаємодії.

Який вплив виявлять *нові технології* на книги і читачів? Все більш широке використання перетворених текстів у цифрову форму і розвиток нових засобів уже викликало виникнення нових форм запису інформації, її читання, а також видання і розповсюдження цього матеріалу. Такі книги стають формою дуже зручною у використанні вихідного матеріалу.

З виникненням інтерактивного режиму читачі отримують повну свободу вибору текстів, в результаті чого читання стане дійсно вільним. Більше того, нові технології стимулюють появу принципово нових методів створення і розповсюдження знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Блій Г. де, Муллер Пітер Географія: світи, регіони, концепти // Пер. з англ. ; Передмова та розділ «Україна» О. Шаблія. – К.: Либідь, 2004. – 740 с.; іл.
2. Історія світової культури : Навч. посібник / Керівник авт. колективу Л. Т. Левчук. – 2-е вид., стереотип і доп. – Київ: Либідь, 1999. – 368 с.
3. Николов Н., Харалампієв В. Звездочеты древности : Пер. с болг. – М. : Мир, 1991. – 296 с., ил.
4. <http://unesdoc.unesco.org>